

KARÁDY VIKTOR

A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910)

Írásomban átfogó értékelést szeretnék nyújtani az 1868-as Zsidó Kongresszust követő vallási szakadás társadalmi és gazdasági hátteréről. Mivel nem állnak rendelkezésünkre megbízható tanulmányok a szakadást követően kialakult három zsidó közösség-hálózat társadalmi és gazdasági jellegzetességeiről - még csak olyan részletes összeírásról sem tudok, amely feltüntetné, hogy egy adott zsidó közösség az ortodox, a status quo ante vagy a neológ irányzathoz tartozott-e a Monarchia idején -, írásomat csupán korlátozott érvényességű kísérletnek szánom egy olyan széles terület vizsgálatára, amelynek tanulmányozásához sokkal finomabb módszerekre, különösen pedig a helyi társadalomtörténet tapasztalataira lenne szükség. Bevezetőül röviden összegzem azokat a főbb módszertani problémákat, amelyekkel kutatásom során szembekerültem, és amelyek döntően befolyásolták módszertani választásaimat.

A valláson belüli formális irányzatok, még ha követőik esetleg képesek is tökéletesen azonosulni velük, sohasem fejezik ki az egyéni vagy közösségi vallási választásoknak a vallási gyakorlatban, hitbeli súlypontokban vagy a vallási örökséggel szembeni magatartásban megnyilvánuló teljességét. Magyarországon a legtöbb helyen - városokban, falvakban, kerületekben csupán egyetlen intézményesült zsidó közösség működött, ám tagjainak vallásos magatartása igen sokféle volt. A neológ városokban néha kis ortodox, sőt olykor hászid imaházak próbálkoztak ortodox vagy status duo ante meggyőződésű párhuzamos közösség kialakításával. Ahogyan már említettem, nincsen megbízható összeírásom az egyes közösségekről (minthogy a Monarchia korából fennmaradt levéltári adatok nem hozzáférhetők). Még ha meg is tudnánk állapítani minden egyes közösség hovatartozását, jelenleg akkor sem tudnánk jó mutatókat találni az egyes közösségek társadalmi és gazdasági státusára, modernségére vagy asszimilációs fokára nézve.

Ezért az egyes megyék vagy önálló városok összesített mutatóira kell támaszkodnom, amelyeket az 1910. évi népszámlálás viszonylag nagy számban közölt, s ennek alapján dominánsan ortodox, status ante quo vagy neológ vallási jelleget tulajdonítani az illető megyének vagy városnak. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az összesített mutatók elnagyolt képet adnak és eltakarják azokat a korrelációkat, amelyeket egy árnyaltabb elemzés mutathatna ki a gazdasági rétegződést, társadalmi mobilitást, asszimilációt és modernizálódást illetően. A vallási meggyőződés és a statisztikákban objektívuló társadalmi, gazdasági és magatartásbeli tényezők összefüggései azonban így is nyilvánvalóan eltérő mintákat tárnak elénk, amelyek arra utalnak, hogy a Monarchián belüli zsidó közösségek (és vallási irányzatok) típusai jóval szorosabban kötődtek a helyi zsidó csoportok foglalkozásbeli és társadalmi helyzetéhez, valamint társadalom-pszichológiai beállítottságához, mint amennyire azt átfogó mutatóink sejtetik. Szeretném ezért röviden vázolni a későbbiekben elemzendő történeti problémát, amelyet az alábbi három, logikailag összefüggő hipotézis-csoportban összegezhetünk:

1. A zsidó valláson belüli irányzatok - amennyiben a vallási újítást és modernizációt, illetve (mint az ortodoxok esetében) ennek elutasítását érintik -párhuzamba állíthatók olyan újító vagy modernizációs magatartásformákkal, amelyek más közösségi vagy magánjellegű tevékenységi területeken figyelhetők meg. Érdemes tehát az ortodox, status quo ante és neológ közösségek közötti különbségeket a közösségeknek a társadalmi változáshoz való általános viszonyával összefüggésben vizsgálni.

2. Az intenzív társadalmi változás általánosan jellemző volt a Monarchiára már a zsidók egyenjogúsítását megelőzően is, de különösen azt követően. A Magyarország politikai

függetlenedését (1867) követő időszak a gyors modernizáció, gazdasági növekedés és intézményi újítások kora volt. A modernizációval együtt járt a liberális magyar politikai elitnek az a törekvése, amely az etnikai kisebbségek lehető legteljesebb társadalmi integrációját tűzte ki céljául, ami már csak azért is döntő jelentőségű volt, mivel ezek a kisebbségek - a zsidókat is beleértve - a magyarországi népesség nagyobb hányadát tették ki. Ez a rendszer megnyitotta a zsidók előtt a társadalmi és gazdasági mobilitás, sőt a dzsentrik és a klérus uralta merev státus-rendszeren belüli státus-mobilitás útját is. Valódi asszimilációs társadalmi szerződést kínált fel számukra:¹ védelmet a politikai antiszemitizmussal szemben, szabad hozzáférést a társadalmi mobilitás és fejlődés eszközeihez (mint az állami hitelek, közoktatás, törvényileg szavatolt vallási egyenlőség), valamint egy korábban elképzelhetetlen mértékű társadalmi integrálódás lehetőségét, cserébe a nemzetállam iránti lojalitásért, a hatalmi elit támogatásáért, a kulturális elmagyarosodásért és bizonyos mértékű társadalmi asszimilálódásért - beleértve különféle kulturális, viselkedésbeli, sőt a névadással kapcsolatos „zsidó furcsaságok” feladását. Ebben a kontextusban válik igazán érdekessé annak feltárása, hogy a magyarországi zsidóság mely csoportjai milyen mértékben fogadták el e szerződés feltételeit, megérezve a benne foglalt, egyedülálló történelmi dimenziójú kollektív kihívást, lehetőséget és kockázatot.

3. Ha a létező vallási áramlatok érzékenyen reagáltak a társadalmi változás lehetőségeire. érdemes a vallási megoszlás felől közelítve feltárni a modernizáció kollektív tapasztalatát. Az alábbiakban három, egymással összefüggő területen teszek erre kísérletet: a gazdasági és foglalkozásbeli rétegződés szempontjából (amely a társadalmi mobilitás eltérő mintáiról ad képet), a társadalmi integráció és kulturális „asszimiláció” oldaláról, valamint az objektív társadalmi mutatókon keresztül megtapasztalható egyéni vagy közösségi modernizációs viselkedésformák tekintetében.

Mindenekelőtt azonban meg kell vizsgálnunk a zsidó vallási megoszlás földrajzi vetületét.

A vallási megoszlás földrajzi dimenziói

A tanulmány gondolatmenetének megértéséhez röviden vázolnunk kell a három közösségi hálózat földrajzi elhelyezkedését a 20. század eleji Magyarországon, még akkor is, ha - mint alább látni fogjuk - az egyes közösségeknek az egyik vagy másik áramlathoz fűződő kapcsolata nem ugyanazt jelentette eltérő földrajzi és társadalmi környezetben.

A magyarországi zsidóságon belüli legfontosabb vallási megoszlást úgy szemléltethetjük a legegyszerűbben, ha átlós vonalat húzunk az ország térképén északnyugattól délkeletig, nagyjából Pozsonytól Brassóig. A vonaltól délre eső területeket túlnyomó részben a neológ zsidóság uralta; az ettől északra fekvőket az ortodoxok. A kisebbségi status quo ante közösségek helyzete jóval összetettebb volt; elhelyezkedésük pontos meghatározására nem vállalkozhatunk e tanulmány keretei között.²

Ha részletesebb képet akarunk adni: a Dunántúl főként neológ befolyás alatt állt, kivéve északnyugati részét, Győr, Moson és Sopron megyéket. A Tisza-Duna közét, valamint a Tisza és a Maros közét (kivéve Bihar megyét) ugyancsak neológok uralták. Budapest volt természetesen a neológok legfőbb erőssége, noha egyúttal itt működött az ország legnagyobb ortodox közössége is (a helyi ortodox közösség 50 000 tagot számlált, ami a főváros zsidóságának egynegyedét jelentette).³ A legnagyobb vidéki városok, három kivételével (Miskolc, Pozsony és Debrecen) szintén neológ központok voltak. A városi neológ központok között - amelyek gyakran meglehetősen hagyományörző megyéken belül helyezkedtek el - Kassa, Pécs, Szeged, Nagyvárad, Arad és Temesvár számítottak a legfontosabbaknak.

Az ország egyéb részei az ortodox vagy a status quo ante irányzathoz tartoztak (utóbbi gyakorlatilag az ortodoxia valamivel enyhébb formájának számított). Az ortodox irányzat különösen az északnyugati és északkeleti (szlovák és rutén lakosságú) területeken

összpontosult, valamint az Alföld és a Felső-Tisza vidékén. Erdélyt főként ortodoxok lakták, közöttük számos kisebb neológ várossal, ám a teljes zsidó lakosság arányszáma viszonylag alacsony volt.

Összefoglalásunk, amely több különféle vallási mutatón alapszik (így a *Magyar Zsidó Lexikonban* közölt közösségek hovatartozásán, az 1926-os Sabbath-tartási nyilatkozatokon, valamint az egyes közösségek 1941. évi irányzat szerinti összeírásán) alapvető földrajzi dichotómiára utal a magyar zsidóságon belül, amely így délnyugati és északkeleti típusra osztható.⁴ A vallási megoszlásnak ezt a leegyszerűsített megközelítését nagyban finomíthatják és javíthatják olyan további elemzések, amelyek valószínűleg alapvető különbségeket mutatnak majd ki a városi és a falusi neológ zsidóság, továbbá az ortodoxok regionálisan különböző viselkedésmintái között. Az utóbbit tekintve megkülönböztethetjük a nyugati és a keleti ortodoxiát az elmagyarosodott ortodoxoktól, illetve azoktól, akik még a 20. század elején is a jiddis vagy német kultúra meghatározó befolyása alatt álltak.⁵

Vallási megoszlás, gazdasági rétegződés és társadalmi mobilitás

Köztudott; hogy a bevándorló zsidó tömegeket, akik túlnyomórészt a 18. század végétől kezdve érkeztek Magyarországra, komoly letelepedési és foglalkozásbeli korlátozások sújtották. A 19. század közepéig nem folyhattak bele a földművelésbe és városi kézműiparba (utóbbi a céhtagok előjoga volt). Ez az oka, hogy a zsidók főleg kereskedelemmel, kisebb pénzügyletekkel és házi vagy falusi fogyasztásra termelő kisiparral foglalkoztak. A foglalkozásbeli korlátozások fokozatos feloldása 1840-től kezdve a gazdasági felemelkedés új útjait nyitotta meg előttük, különösen a mezőgazdaság, ipar és pénzügyek terén, valamint új középosztálybeli pályákon (szabad foglalkozásokban, félig nyilvános értelmiségi pályákon, mint az oktatás. sőt még az állami szolgálatban is). A társadalmi rétegződés 1910 után kialakuló regionális különbségei jól jelzik a foglalkozásbeli mobilitás megkülönböztetett irányait; áttekintésükhöz Id. az 1. táblázatot.

A földművelés csupán a keleti, északi és közép-keleti régiókban, azaz a jiddis vagy magyar ajkú keleti ortodoxia központi területein játszott jelentős szerepet. Az ortodox megyékben az aktív zsidó lakosságnak körülbelül egyhatoda foglalkozott földműveléssel. A kutatások igazolják, hogy ez a korlátozott létszámú csoport nyugaton és délen jelentős birtokokkal rendelkező földtulajdonosokból, valódi „földtulajdonos polgárságból” állt, míg keleti társaik jellegzetesen kisbirtokosok, sőt birtok nélküli földművesek voltak. A dunántúli megyékben (Fejér, Baranya, Komárom, Veszprém) a földműveléssel foglalkozó zsidóság többsége ugyancsak a földbirtokos réteghez tartozott. Hasonló volt a helyzet Nyugat-Szlovákiában, elsősorban Árva és Turóc megyékben. Keleten éppen ellenkezőleg, kisbirtokosok, sőt napszámosok alkották a többséget. Bereg, Ugocsa, Ung és Máramaros megyékben ahol a földműves zsidóság arányszáma meghaladta a lakosság 20 százalékát) és kisebb mértékben Szilágy, Szabolcs és Szatmár megyékben (ahol ez a szám 15 százalék körül volt) a kisbirtokosok voltak többségben, mellettük jelentős napszámos réteggel (Máramarosban az aktív népesség 10 százaléka). Mivel a kereskedők, kézművesek és ipari vállalkozók ugyancsak gyakran fektették vagyonukat földtulajdonba - főként keleten - azt kell mondanunk, hogy az egyenjogúsítást követően a mezőgazdaság kínálta a hagyományos zsidóság társadalmi és gazdasági rétegződésének és mobilitásának egyik legfontosabb lehetőségét. Megemlíthetjük a falusi polgárosodás egy másik jellemző mintáját, a birtokbérletet vagy a nagybirtokok fizetett intézői státusát is. Erre a mintára a Nyugat-Felvidék kínálja a legjobb példákat, de éppúgy megtalálható volt olyan elmagyarosodott, ám hagyományörző vidékeken is, mint Szabolcs megye, ahol a 14,8 százalékot kitevő zsidó mezőgazdasági népességből 6,6 százalék volt az 50 holdon felüli földbirtokosok és 3,5 százalék a birtokigazgatók aránya.

1910-ben még a kereskedelem jelentette a zsidók legfontosabb egyéni foglalkozását. Az alkalmazott nélküli kereskedők aránya Budapesten kívül 20 és 30 százalék között mozgott. Ez a továbbélő hagyományos foglalkozás kötötte le a kereskedelmi alkalmazottakkal és kétkezi munkásokkal együtt az aktív zsidóságnak körülbelül egyharmadát, illetve felét. Belső rétegzettségük ugyanakkor jelentősen eltért az egyes régiókban.

Budapesten a kereskedelmi alkalmazottak és az alkalmazott nélküli kereskedők száma körülbelül egyforma volt; a kereskedelemben foglalkoztatott kétkezi munkások száma sem sokkal maradt mögöttük. Ez a kereskedelmi tőke jelentős erejét, azaz a nagybani kereskedők és a nagy kereskedelmi társaságok fontosságát jelzi. Ez a minta volt jellemző általánosságban a városi zsidóságra, noha valamivel hangsúlyosabb volt a neológ, mint az ortodox városokban (ld. a 2. táblát). Ezzel szemben kirívó a kereskedelmi befektetések hiánya a keleti zsidóságnál. A kereskedelmi alkalmazottak viszonylag alacsony létszáma különösen jellemző volt Máramaros, Bereg, Ung, Ugocsa, Szatmár és Szilágy megyére, ahol az alkalmazottak és kétkezi munkások száma az alkalmazott nélküli kereskedők egytizedét sem érte el; ez kis tőkeerejű, fejletlen, személyes szálak mentén működő kereskedelmi szolgáltatásra utal. A hagyományos zsidóság bizonyos csoportjainál az üzleti és kereskedelmi foglalkozás gazdasági konzervativizmusra utalt, a társadalmi mobilitás hiányára és egyúttal egyfajta kulturális üvegházra is, ahol a társadalmi reprodukció a hagyományos foglalkozási szerkezet keretein belül maradt. A városokban azonban - elsősorban Budapesten - a felhalmozott tőke nagyfokú üzleti mobilitást tett lehetővé a kis- és a nagykereskedelemben, egyszersmind valószínűleg a kereskedelem, a bankügyletek és az ipar között is: ez magyarázza az alkalmazott nélküli működő kereskedők kis számát a fővárosban. Árnyaltabb elemzés jelentős különbségeket mutatna ki a foglalkozás struktúráján belül is: a falusi kereskedelem főként hagyományos fűszerüzletekre, kocsmákra, házhozzállításra, házalásra stb. korlátozódott, míg a városi kereskedelem sokkal jobban tagolódott az áruk, elsősorban az import áruk szerint.

Hasonló módon értelmezhetjük az iparúzó zsidóság arányszámait is. Minthogy 1910 körül a zsidó ipari munkások száma (a teljes zsidóság 46 százaléka) felülmúlta a kereskedelmi dolgozókéét, és mivel jól tudjuk, hogy a zsidóság eredeti foglalkozásszerkezetét a kereskedelem uralta, nyilvánvaló, hogy nagy elmozdulásnak kellett bekövetkeznie a preindusztriális időszak után az ipari foglalkozások irányába. A zsidóság már a premodern időkben is képviseltette magát az alkalmazott nélküli kisiparosok (szabók, tímárok, aranyművesek, cipészek stb.) között. A 20. századi népesség-összeírások azonban ezeket a szakmákat az ipari vállalkozókkal összevonva adatolják, noha a nagybani vállalkozók száma nem lehetett nagyon magas. A kereskedelemhez hasonlóan az alkalmazottaknak és munkásoknak az alkalmazott nélküli kisiparosokhoz viszonyított aránya jól mutatja az ipari beruházások és a modernizáció mértékét. A regionális és az egyes közösségek közötti különbségek hasonlóak voltak a kereskedelemnél tapasztaltakhoz, noha sokkal nagyobb mértékűek voltak azoknál. Míg a fejletlen keleti és északkeleti területeken (például Máramarosban) az ipari alkalmazottak és munkások együttes száma jóval alatta maradt az alkalmazott nélküli iparosokénak, a fejlettebb régiókban, mint az Alföld középső és délkeleti részén vagy Erdélyben is már meghaladták azt. Budapesten az ipari alkalmazottak legalább ugyanannyian voltak, mint az alkalmazott nélküli iparosok, míg az ipari proletariátus létszáma két és félszer magasabb volt. A nyugati és keleti régió, illetve a neológ és ortodox városok és falvak összetetéséből kitűnik, milyen élesen elkülönültek egymástól az ipari nagyvállalkozások, illetve a kisipar és egyéni iparosok uralta területek. Olyan megyékben, mint Abaúj-Torna, Bereg, Borsod, Sáros, Ung, Zemplén, Hajdú, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Szilágy és Ugocsa, az ipari dolgozók a teljes munkaerőnek csupán egy százalékát jelentették, vagy még ennél is kevesebbet. A magyarországi zsidóságnak ebben a keleti, hagyományörző világában a foglalkozásbeli mobilitás csak kezdeményekben volt

megtalálható, és az ország nyugati és középső területeitől eltérően alig járult hozzá a társadalmi mobilitáshoz.

Ezzel párhuzamos elemzést végezhetünk a tanult középosztály megoszlásáról is, azaz az olyan pályákéről - értelmiségi és szabad foglalkozások, nyilvános és félig nyilvános szakmák (beleértve a klérust, tanítókat stb.) -, amelyek az oktatásban szerzett szakképzettségüknek köszönhetően pozíciójukat. Ezek a foglalkozások maguk is az új társadalmi mobilitás közvetlen következményei, hiszen a zsidók előtt (legalább II. József türelmi rendeletéig) zárva volt a formális oktatás útja, s ezzel együtt a világi és nyilvános értelmiségi pályák is.

A tanult középosztály aránya a 6,1 százalékos országos arány körül mozgott, kivéve néhány olyan keleti és északkeleti régiót, mint Bereg, Ung, Máramaros, Ugocsa, Beszterce, Csík, Maros-Torda, Szolnok-Doboka és Udvarhely megyék, ahol ennek az értéknek a felét sem érte el. Az értelmiségi középosztály hiánya annál feltűnőbb, mivel a fenti megyék értelmiségi rétegének nagy része valószínűleg a fejlettebb vidékekről származott: ezek a foglalkozások ugyanis, beleértve a klérust és az állami hivatalnokréteget is, a többi pályánál nagyobb földrajzi mobilitást kínáltak. Az értelmiségi munkalehetőségek iránti, nyilvánvalóan kielégítetlen kereslet ellenére számos keleti ortodox közösségen belül feltűnő hiány mutatkozott értelmiségiekben. Ezt tükrözi a középiskolát végzettek rendkívül alacsony aránya is (ld. a 3. táblát), akik Bereg, Ung, Hajdú, Szatmár, Szilágy, Ugocsa, Beszterce, Kolozs és Szolnok-Doboka megyékben a lakosságnak kevesebb mint 3 százalékát tették ki, el egészen Máramaros megyéig, ahol mindössze 0,7 százalékát -szemben az országos 10 százalékkal.

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a tanult középosztály belső rétegzettsége, úgy tűnik, jelentősen ingadozott a régiók és a vallási irányzathoz tartozás szerint (ld. a 4. táblát). A városokban - akár neológok, akár ortodoxok voltak (noha nagyobb részük a neológokhoz tartozott) - a csoport több mint kétharmada (Budapesten 73 százaléka) magasabban kvalifikált szabad pályákon (orvos, mérnök, színész, újságíró, ügyvéd) helyezkedett el; ugyanez volt a helyzet a neológ megyékben (60 százalék). A zsidóság által lakott egyéb területeken ezek a jellegzetesen modern középosztálybeli pályák a csoport tagjainak alig felét vonzották. Az ortodox megyékben jellemzően magas volt a rabbik és klerikusok száma, akik a (többnyire vallásos) magántanítókkal együtt a tanult középosztálynak egyötödét tették ki, vagy még ennél is többet. Ez volt a helyzet Győr, Moson, Sopron, Pozsony, Abaúj-Torna, Bereg, Borsod, Sáros, Ung, Zemplén, Ugocsa, Bihar, Hajdú, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Szilágy, Beszterce, Csík, Kolozs, Maros-Torda és Torda-Aranyos megyékben. Úgy tűnik, az ortodox területeken, elsősorban a keleti ortodoxia vidékén a hagyományos foglalkozás kategóriáinak dominanciája még a tanult értelmiségi pályákra is rányomta bélyegét.

Külön meg kell említenünk a tanult értelmiségiek között az állami alkalmazottakat. Paradox módon az állami alkalmazottak aránya különösen magas volt ortodox vidékeken, ami e csoport társadalmi integrációjának magasabb fokára utalhat. Részletesebb vizsgálattal kimutatható, hogy az ortodox megyék állami alkalmazottai főként adminisztratív, hivatalnoki pozíciókat töltöttek be mint a falusi közigazgatás vezetői: Észak- és Kelet-Magyarországon elsősorban olyan falvakban, amelyek zsidó többséggel vagy erős zsidó kisebbséggel rendelkeztek.

Ezek alapján kimondhatjuk, hogy az ortodoxia minden fajtáját - legalábbis hosszú távon - bizonyos mértékű társadalmi és foglalkozásbeli immobilitás jellemezte, különösen a neológ zsidósággal összehasonlítva. Az utóbbiakra a nagyfokú és radikális társadalmi mobilitás volt jellemző, a gyors elmozdulás a modern, expanzív gazdasági és foglalkozásbeli szektorok felé, amelyek gyakran nagy gazdasági vagy oktatási tőke befektetését igényelték.

Asszimiláció, integráció és vallási megoszlás

Nem feladatunk itt számot adni a társadalmi integráció, még kevésbé az asszimiláció rendkívül vitatott elméletéről. Másutt vázoltam már a magam elméletét, amelyben kimutattam, hogy a zsidó „asszimiláció” -ahogyan az Magyarországon végbement - a legkevésbé sem redukálható olyan egyoldalú folyamatra, amelynek során a zsidóság a nem zsidó népesség modorához, kultúrájához, mindennapi beszélt nyelvéhez stb. igyekezett hasonlítani.⁶ Sokkal inkább olyan kreatív folyamatnak kell látnunk, amely a nem zsidókkal - elsősorban a magyar és német nemzetiségűekkel - szoros kapcsolatban új kulturális rendszert hozott létre (a szó antropológiai értelmében). Ennek során a zsidók számos nem zsidó kulturális vonást sajátítottak el, ugyanakkor kulturális újtókként, sőt asszimilátorokként is működtek az új középosztály modorának, gazdasági habitusának és intellektuális világának kialakításában. Amit tehát asszimilációnak nevezünk, nem csak „asszimiláció” volt, hanem sokszínű összmunka, kollektív változás. Az „asszimilációs” mutatók mégis felhasználhatók arra, hogy világos választóvonalat húzzunk a magyar zsidóság hagyományos, illetve többé-kevésbé „modernizált” elemeinek kollektív magatartása és eredményei között.

Különösen igaz ez a mindennapi nyelvhasználatra. Köztudott, hogy a magyar hatalmi elit rendkívül nagy nyomást gyakorolt a kisebbségekre a magyar nyelv tanulásának és mindennapi használatának érdekében. Az oktatásban ez gyakran erőszakos magyarosítási kísérletekhez vezetett (vö. a szlovák gimnáziumok bezáratását 1874-ben); a magyar nyelvű oktatást külön pénzügyi eszközökkel és adminisztratív nyomással igyekeztek előmozdítani. Az összesített népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a 19. század végén és a 20. század elején a magyarosítás jóval meghatározóbb) és gyorsabb sikereket ért el a zsidóság között, mint bármely más etnikai kisebbségnél. Utóbbiak - néhány, főleg városi német és szlovák csoport kivételével bámulatós módon ellenálltak a nyelvi asszimilációnak. A magyarországi zsidóság elmagyarosítása így rendkívül sikeres, ám meglehetősen egyedülálló eredménynek számít.

De ebben a tekintetben is nagy eltérések mutatkoztak a zsidóság különböző közösségei között. A neológok olyan nagymértékben elmagyarosodtak, hogy zsinagógaikban már 1910-ben magyarul tartották prédikációikat; ez az ortodox imaházakban ekkor még ritkaságnak számított.⁷ A mindennapi érintkezés nyelvének elmagyarosodása azonban - amelyet gyakran bilingvizmus kísért, mivel a zsinagóga-látogató idősebb nemzedék nyelve a jiddis vagy német maradt - fokozatosan tért hódított az ortodox zsidóság között is, különösen a városokban és magyar etnikai közegben. (Ezt a helyzetet tekintti át a 3. és 5. táblázat.) Az északkeleti és közép-keleti régiók, úgy tűnik, jobban elmagyarosodtak az országos átlagnál. Máramaros, Bereg, Szepes, Ung, Sáros megyében és számos erdélyi területen (Brassó, Fogaras, Beszterce és Hunyad), ahol a zsidók nem magyar lakosság között éltek, az elmagyarosodás lassú és korlátozott volt; ugyanennek a régióknak magyar lakosságú megyéiben azonban (Csík, Háromszék, Udvarhely, illetve még számottevőbben Borsod, Hajdú és Szabolcs, nem is szólva olyan közép-keleti városokról, mint Miskolc, Debrecen vagy Szatmárnémeti) az elmagyarosodás 1910-ben teljesnek volt mondható (c)0 százalék). A városi, sőt kisvárosi zsidók jóval gyorsabban magyarosodtak el falusi hittestvéreiknél. Az elmagyarosodás mértéke így nem tükrözi az ortodox-neológ ellentétet. Éppen ellenkezőleg, néhány neológ terület (legszembeötlőbben egy-két olyan dunántúli megye, mint Vas vagy Baranya, ahol a zsidóság alig több mint 50 százaléka beszélt magyarul) szinte érintetlen maradt a nyelvcsere-től, amelynek a magyar nyelvi környezetén túl fontos tényezője volt a nyilvános oktatás intenzitása, a zsidó közösségi iskolák hálózatának kiépítettsége és a társadalmi integráció különféle más szempontjai, amelyekkel az alábbiakban foglalkozunk.

Hadd említsünk itt csupán egyetlen ilyen tényezőt, az oktatásét, amely a modernizációnak és az asszimilációnak egyaránt fontos előfeltétele volt. Mivel a legtöbb iskola magyar tannyelvű volt - középfokon túlnyomórészt, afölött pedig kizárólagosan-, érthető, hogy a tanulmányi évek száma egyenes arányban állt a zsidó diákok nyelvének elmagyarosodásával.

Különösen így volt ez a városokban, de olyan magyar lakosságú vidékeken is, ahol a nyilvános elemi iskolák monopolhelyzetben voltak az alsófokú oktatás területén. Figyelemre méltó, hogy az írástudatlanok száma, elsősorban a hat éven felüliek között, rendkívül magas volt a jiddis többségű megyékben (Bereg, Máramaros, Ung, Ugocsa), míg viszonylag alacsony (15 százalék alatti) az előrehaladottan elmagyarosodott ortodox területeken (Hajdú, Borsod, Szabolcs, Csík, Háromszék).

Az elmagyarosodás és az alapfokú oktatás kapcsolata azonban nem volt mindig ilyen egyértelmű: a nyugati ortodoxia (Moson, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Zólyom és Liptó megyékben) kitűnő elemi oktatási rendszerre támaszkodhatott, ugyanakkor szilárdan kitartott a német (vagy a nyugati jiddis) nyelv mellett. Ez a jelenség számos független tényezővel magyarázható: az iskolahálózat sűrűségével, ezen belül a nem magyar nyelvű iskolák magas számával (különösen északkeleten és a Dunántúlon); a helyi, erősen nyugati típusú oktatási rendszerekkel (így a német evangélikus rendszerrel Erdélyben, a Dunántúlon és északnyugaton); az osztrák és német egyetemek vonzásával; de főként az új középosztálybeli pályák felé irányuló társadalmi mobilitás magasabb fokával, amelynek eredményeként a továbbtanulás kevésbé szükségszerűen kapcsolódott a nyelvi elmagyarosodáshoz. A magyar nyelv átvétele és a továbbtanulás foka közötti korreláció sokkal jellemzőbb volt a városi, ezen belül is a neológ zsidóságra. A korreláció különösen erős volt a neológ zsidók felsőfokú világi tanulmányait illetően, mivel ez feltételezte a világi iskolarendszerben elért sokéves integrációt, beleértve az iskolarendszer által közvetített értékeket, a közös és felekezeti semleges szocializációt, a világi tudás elsőbbségét és a magyar politikai elit által hangsúlyozott nemzeti történelem fontosságát.

Az ortodox zsidóságra jellemző vallásos jesiva-oktatás céljai bizonyos mértékben ellentétesek voltak az alsófokú oktatáson túli világi iskolarendszer céljaival. Ezzel magyarázható, hogy a keleti ortodox területeken csupán harmada-feleannyi diák szerzett középfokú végzettséget, mint a neológ régiókban. Nagy különbség mutatkozott ebben a tekintetben a keleti és a nyugati ortodoxia között is. Az északnyugati megyékben (Árva, Nógrád, Trencsén, Turóc, Zólyom) középiskolát végzett zsidó fiúk aránya meghaladta a nemzeti átlagot (10 százalék), bizonyítva, hogy a nyugati oktatási rendszer még az el nem magyarosodott, viszonylag hagyományörző zsidóság rétegét is meghódította.

A társadalmi integráció más mutatói is igazolják a neológ és ortodox zsidóság, illetve az ortodoxián belüli csoportok (elsősorban a keleti és nyugati ortodoxok) közötti éles különbséget.

Nyilvánvaló példával szolgálnak erre a vegyes házasságok. Helykímélés végett kénytelen vagyok a tárgy társadalmi és demográfiai vonatkozásai iránt érdeklődő olvasót az általam már korábban vázolt elméleti alapvetéshez utalni.⁸ Itt csak annyit érdemes megjegyezni, hogy a zsidók és nem zsidók közötti házasság tilalma főként a keleti ortodoxia területén, valamint a nyugati ortodoxia néhány megyéjében (Nyitra, Liptó, Hont) bizonyult hatásosnak. A vegyes házasságok aránya azonban nem volt ritka még a nyugati ortodoxia más megyéiben (Moson, Sopron, Trencsén, Turóc), sőt a túlnyomórészt ortodoxok lakta városokban sem, mint Sopron vagy Pozsony; utóbbiban (1910-ben 13 százalék) jóval meghaladta az országos arányt, ami talán az ortodox többség mellett élő jelentős neológ közösségnek is köszönhető. Noha a neológ megyék általában a vegyes házasságok magas arányszámát mutatták, ez különösen szembeszökő volt a középső délkeleti régióban, a Tisza-Maros közén: a nagyváradi, aradi, temesvári és szegedi vegyes házasságok aránya gyakran felülmúlta a budapestiekét is. Ezekben a városokban átlagosan minden ötödik zsidó nem zsidóval kötött házasságot. További kutatások talán fényt derítenek arra, milyen különleges tényezők - a helyi zsidó polgárság tekintélye, a keveredés mértéke a szocializáció és önérvényesítés más területein (oktatás, sport, ifjúsági mozgalmak stb.), a fiatal zsidó felnőttek nembeli megoszlása, vallási közömbösség, elszigetelt zsidó férfiak vagy nők (esetleges elszigetelt bevándorlók)

gyakorisága stb. - könnyítették meg ezen a vidéken a felekezetek közötti házasságot. A fenti városok vegyes házasságainak részletes társadalmi és demográfiai vizsgálata, amelyen jelenleg dolgozom,⁹ valószínűleg pontosabb információkkal szolgál majd a felekezetek közötti házasságok általános előfeltételeinek elemzéséhez.

Paradox módon a házasságon kívüli születések száma -legalábbis borderline-esetekben - ugyancsak a társadalmi integráció (negatív) mutatójaként szolgálhat. A zsidókra nehezedő erős közösségi kontroll, a közöttük élő, szexuálisan szabad csoportok (háztartásbeliek, időszaki munkások) kis száma, valamint a polgári erkölcs hatása jelentős mértékben hozzájárult a zsidók közötti törvénytelen születéseknek a nem zsidókéhoz képest alacsony számához. Mégis éppen a hagyományos zsidóság leghomogénabb csoportjaiban tapasztalhatjuk a törvénytelen születések megdöbbentően magas arányát: több mint 15 százalékot Bereg és Beszterce megyében és 45 százalékot Máramaros megyében! Másutt, főként a neológ városokban, a törvénytelen születések aránya magasabb volt a falusi zsidóságénál. A házasságon kívül születettek magas számát két, egymástól független okkal magyarázhatjuk. Városi zsidó környezetben, így Budapesten, de Kassán vagy Kolozsváron is, a törvénytelen születések hasonló okokra vezethetők vissza, mint a nem zsidó városi csoportoknál: a családi kötelek és a szexuális magatartás fölötti társadalmi kontroll meglazulására. A házasságon kívül születettek aránya még ilyen körülmények között is jóval alacsonyabb volt a zsidóknál, mint a városi lakosság más csoportjainál; valószínűleg bejátszott ebbe a prostitúció, illetve a szabad cselédlányok alacsony aránya is (a kettő statisztikailag összefügg egymással).¹⁰ A szigorú keleti ortodox közösségekben a szexuális kontroll hasonló lazulása természetesen elképzelhetetlen. Az itteni törvénytelen születések magas száma inkább a polgári házassági kötöttségek gyakori mellőzésével áll összefüggésben; az állami jog szempontjából ugyanis minden olyan gyermek, aki kizárólag rabbi által szentesített házasságból született, törvénytelennek minősült. A polgári házasság mellőzése egyébként mutatója a nem zsidó állammal szembeni társadalmi elszigetelődésnek, pontosabban a polgári házasságot kötelezően elrendelő 1896-os előírás elutasításának vagy nem ismeretének is.

Modernség és vallási megoszlás

A fentiekben említett valamennyi mutató és folyamat, beleértve a társadalmi és foglalkozásbeli mobilitás csoportspecifikus mintáit is, szorosan kötődik olyanfajta, általában az élet körforgásával, speciálisan pedig az egyén vagy a csoport jövőjével kapcsolatos, többé vagy kevésbé racionális magatartás- formákhoz, amelyeket rendszerint „modernnek” minősítünk. A hagyományos társadalmakban a magatartás szabályait elsősorban a hagyomány szabja meg, s ezek a szabályok többnyire nem terjednek ki az életkörülményeknek racionális tervezés útján vagy általánosságban a gazdasági és társadalmi tevékenységekből származó profit maximalizálása révén történő javítására. A zsidóság gazdasági magatartásában természetesen mindig szerepet játszott bizonyos mértékű racionalitás, amellyel a zsidók az egyenjogúsítás előtti idők törvényi megszorításait és kényszereit igyekeztek ellensúlyozni; ám nem szorosan gazdasági ügyekben a különféle zsidó csoportok a vallási hagyományhoz való kötődésük, illetve szekularizációjuk mértékének megfelelően különböző mértékben tanúsítottak racionális magatartást. Ezért tapasztalunk ilyen jelentős különbségeket a különféle zsidó csoportok nem gazdasági jellegű modernség-mutatói között. E mutatóink nagy része demográfiai természetű, mivel az *ancien régime* statisztikusai által gyűjtött adatok között ezek bizonyulnak a legmegbízhatóbbaknak.

A születések számának csökkenése a nem hagyományos rétegek modernségének egyik legkorábbi és legjellegzetesebb mutatója volt, valószínűleg mert kapcsolatban állt azzal a tudatos törekvéssel, hogy javítsanak gyermekeik társadalmi és gazdasági mobilitásának

kilátásain. Az aktív születésszabályozás mértéke arányban állt az egy főre eső családi jövedelemmel, s ezzel együtt növekedett az egyes gyermekekre fordítható anyagi, érzelmi és gyakorlati családi beruházások mértéke is, amely a formális nevelésben, nevelők szerződtetésében stb. mutatkozott meg. A korai modern kor mobil csoportjai ezért hajlamosak voltak a demográfiai malthuzianizmus rendszeres gyakorlására, különösen amikor az oktatás a társadalmi mobilitás elengedhetetlen velejárójává vált. A regionális és csoportspecifikus különbségeket ebben a tekintetben is jól mutatja a 3. és 5. táblázat. Míg a hagyományos ortodox zsidóságnál, különösen a keleti vidékeken, továbbra is kvázi-természetes szaporulatszám tapasztalható (1000 főre 35 születés Bereg, Máramaros, Ugocsa, Ung, Hajdú, Szabolcs, Szatmár, Szilágy, Háromszék, Beszterce, Hunyad, Kisküküllő, Szolnok-Doboka és Torda-Maros megyékben), addig a nyugati zsidóságnál - még olyan ortodox megyékben is, mint Trencsén, Turóc, Moson, Sopron, Árva, Nyitra és Bars - a születések aránya az országos átlag alá süllyedt. A 20. század elején a neológ megyékben és a városokban - főként Baján, Újvidéken, Kecskeméten, Baranyában, Pécsen, Aradon, Temesváron, Pancsován és Versecen - a születések száma alig érte el a halálozásokét. A budapesti neológ közösség életmódja valószínűleg hasonló volt, ám ezt nem tudjuk statisztikailag kimutatni a helyi ortodox közösség viszonylag nagy termékenysége miatt. A két világháború között azonban már nyilvánvaló volt a teljes fővárosi zsidóság demográfiai krízise.

Ha nincs migrációs utánpótlás, az alacsony termékenység automatikusan a népesség elöregedéséhez vezet, míg a magas születési arányszámot mutató közösségekben jóval nagyobb lesz a fiatal korcsoportok aránya. Pontosan ezt a struktúrát lehetett megfigyelni a keleti ortodox zsidóságnál, beleértve Erdélyt is. Az előbbi trend a nyugati országrészre és a városokra volt jellemző, ahol a 7 év alatti csoport aránya megegyezett a 60 éven felüliekével. Különösen nyilvánvaló volt ez a Dunántúlon és a Tisza-Maros közén. Budapesten mind a fiatal, mind az idős korosztályok alulreprezentáltak voltak, ami valószínűleg a nagyszámú fiatal felnőtt bevándorló, különösen a munkaképes korú férfiak jelenlétének köszönhető.

A halálozási arányszámok ugyancsak jelentős, noha nem ilyen éles regionális és csoportspecifikus mintákra utalnak. Ezek különbsége a 19. században válik érzékelhetővé, ami főként az egyes régiók orvosi ellátottságának különböző mértékét jelzi. Mivel azonban a kor orvostudománya - még a szakma csúcsán is - többnyire tehetetlenül állt számos fertőző és más betegséggel, főként az 50 év alatti halálozások legközönségesebb okozójával, a tüdőbajjal szemben, a halálozási arányszám eltérései elsősorban a lakás- és életkörülmények különbözőségére utalnak: így például a rossz körülmények között élő városi lakosság halálozási aránya viszonylag magas volt. Ez magyarázza, hogy a különböző területek és csoportok halálozási arányszámai kisebb - noha még mindig jelentős - eltérést mutatnak a születési arány- számokénál. A keleti ortodox vidékeken tíz gyermekből négy meghalt hétéves kora előtt; a legtöbb nyugati és neológ régióban ez a szám valamivel alacsonyabb volt, ám korántsem elhanyagolható. Paradox módon a legkisebb halálozási arányszámot (20 százalék) az északnyugati ortodox területek Moson, Liptó, Pozsony városa, Trencsén, Turóc, Zólyom - mutatták. Ez ismét felhívja figyelmünket a nyugati ortodoxia sajátos vonásaira, amelyeket nem csupán a racionalista rabbinikus hagyomány (és a haszidizmus teljes hiánya) alakított ki, hanem a kis- vagy nagyobb városokban (így Pozsonyban) bizonyos fokú polgárosultság is, továbbá a nyugati (bécsi, brünni, prágai) zsidóság életstílusának, gazdasági magatartásának és tudatos orvosi befektetéseinek hatása.

A válási arányszámok ugyancsak a modernség mutatóiként szolgálnak, ha meggondoljuk, hogy a válásban a házassággal szembeni racionális magatartás tükröződik, azaz annak elfogadása, hogy a házasság a házastársak személyes összeférhetlensége esetén felbontható. Mindenképpen szekularizált viszonyulást jelent a házassághoz, még ha a zsidó vallásos jog el is ismerte a válás jogát. A válási arányszámok nem igazán növekedhettek 1910-ig, hiszen a válásról intézkedő polgári törvények - amelyek alapján a statisztikák készültek - az idő tájt

még csak tizenötéves múltra tekinthettek vissza. Még így is drámai kontrasztot tapasztalhatunk a városi és a falusi zsidóság között. Míg a válási arányszám Budapesten és a közép-déli régiókban meghaladta az országos átlagot, az ország többi részén, különösen a legkeletibb területeken alig hallunk válásról. A hagyományörző Máramaros megye válási arányszáma körülbelül egyharmada volt az országos átlagnak, és egyötöde a budapestinek.

A nők iskoláztatása is modernség-mutató, amennyiben jelentős lépést jelent a nők egyenjogúsítása felé, és a nem hagyományos, pénzkereső és autonóm személyiségű nő ideáján alapszik, akinek oktatásába megéri a férfikkal egyenlő mértékben beruházni. A nők formális nevelésébe fektetett töke csupán a leginkább szekularizált középosztálybeli rétegekre volt jellemző, mind a zsidók, mind a nem zsidók között. Igen figyelemreméltó, hogy számos megyében a nők magasabb fokú iskoláztatása (4-6 középiskolai osztály) meghaladta, vagy legalábbis elérte a főváros szintjét. Ez jellemezte a neológ városok nagy részét, de még sokkal inkább a nyugati ortodoxia vidéki régióit, így Liptó és Zólyom megyét, valamint néhány kisebb, ám erősen modernizált dél-erdélyi közösséget, mint Brassó, Temes és Háromszék megyéket. Ez a tény megint csak a nyugati szekuláris oktatási modell fontosságára utal, amelyet Erdélyben az evangélikus németek és a nyugati országokból származó zsidók közvetíthettek, akár ortodox, akár neológ irányzatot követtek.

Összefoglalás

A modernség társadalmi mutatói a magyar zsidóságot határozottan két csoportra osztották, s ezek nagy vonalakban megfeleltek az ortodox-neológ megoszlásnak. Kutatásunk legfontosabb következtetése azonban -amelyet, remélem, a fentiekben tárgyalt tényezők jelenleg készülő statisztikai faktor analízisével alaposabban is alá tudok majd támasztani-annak bizonyítása, milyen jelentős szerepet játszottak a neológ-ortodox határvonalat keresztülszelő másodlagos megoszlások is. E másodlagos megoszlások számos lényeges jellemzője világosan megkülönböztethető volt mind a neológ, mind az ortodox táboron belül. A fenti jellemzők egyike nyilvánvaló kapcsolatban állt a szelektív urbanizációval és a gazdasági fejlődéssel. Nem mintha az urbanizáció - nagyszámú zsidó lakosság jelenléte közigazgatásilag autonóm központokban - már önmagában is modernizálódáshoz vezetne. Az északkeleti, félagrár-típusú nagyobb városokban – Máramaros-szigeten, Ungvárott, Munkácson - például jól kimutatható a hagyományos *shtetl*kultúra rekonstrukciója. Hogy valóban mélyreható kulturális változásokat eredményezzen, az urbanizációnak együtt kellett járnia a gyors gazdasági fejlődéssel. Ez történt Budapesten és számos nyugati vidéki városban, de jellemző módon a délkeleti országrészben is. A zsidó modernizáció legfontosabb központjai a régióközi és nemzetközi kereskedelmi utak mentén gyorsan fejlődő városokban alakultak ki, így például Pozsonyban (ahol a nagyszámú ortodox lakosság mellett kisebb neológ közösség is működött), de még inkább Nagyváradon, Aradon, Temesvárott és Szegeden. Ez felveti a szelektív migráció kérdését, azaz, hogy milyen szerepet játszott a gazdasági fejlődésnek ezekben a központjaiban a zsidóság olyan, vállalkozóbb szellemű csoportjainak önkiválasztódása, akik egyszersmind hajlamosabbak voltak a magatartásbeli változásra, a vallási modernizálódásra, illetve szekularizálódásra is. A helytörténetre marad annak vizsgálata, milyen módon vonzotta ezeknek a központoknak gazdasági fejlődése a mobil zsidó csoportokat, akik azután körkörös folyamatban - tovább erősítették a gazdaság fejlődését. Részletesebb tanulmányozásra várnak ennek a folyamatnak intézményi és társadalmi feltételei is, különösen a kor oktatási lehetőségei - elsősorban a világi középiskolák helyzete -, valamint a nem zsidó környezet helyi etnikai, társadalmi, gazdasági struktúrája és a zsidókkal szembeni viszonya. A zsidó modernizáció fenti központjai egyszersmind a zsidók társadalmi integrációjának olvasztótégelyeiként is szolgáltak - legalábbis a Monarchia idején.

A zsidók etnikai eredete, illetve a helyi társadalom etnikai összetétele fontos tényezői voltak ennek a folyamatnak. Az ortodoxia kelet-nyugati megosztottsága erősen tükrözte a galíciai és bukovinai, illetve a morva (ausztriai és németországi) eredetű zsidók közötti különbséget, amely elsősorban az írástudás eltérő mértékéből, a rabbinikus hagyomány természetéből, a zsidó *haskalah* befolyásából, a zsidó közösségek életformájából - különösen az integrált *shtetl*kultúra hiányából nyugaton -, a korai polgárosultság különböző fokából és végül, de nem utolsósorban a hászid közösségek jelenlétéből fakadt. A keleti és nyugati zsidók közötti különbségek így az etnikai eredet kérdésén túl a szociológia nyelvén is megfogalmazhatók.

A nem zsidó etnikai környezet a keleti ortodoxián belül is vízváltónak bizonyult. Az Alföld keleti vidékének magyar nyelvi környezetében az elmagyarosodás gyors és alapos folyamata a 20. század elejére nagyjából végbement. A nyelvcsere a magyar nacionalizmussal való politikai azonosulás, az állam és a kormányzat iránti lojalitás, valamint a nem zsidó falusi környezettel kialakított társadalmi szimbiózis kísérte. Nem magyar környezetben, így például rutén vidékeken a nyelvi magyarosodás és miszasszimilációs jelenségek (talán a politikai lojalitás kivételével) sokkal korlátozottabban jelentkeztek. Hasonló megoszlás figyelhető meg a nyugati ortodoxián belül is. Általánosságban - különösen a vegyes házasságok vizsgálata alapján megállapítható, hogy a magyar környezet sokkal inkább kedvezett az integrációnak, mint a nem magyar etnikai csoportok. A zsidóság kulturális és társadalmi asszimilációja elsősorban a magyar elit és a lehetséges magyar házastársak felé irányult. Ez felveti azt a problémát: vajon a magyar, illetve nem magyar környezet különböző társadalmi elfogadást nyújtott-e a zsidók számára, s ha igen, minek köszönhető ez: a különféle etnikai csoportok magatartásának a zsidók integrációjával kapcsolatban (ld. a liberális politikai elit által felkínált „asszimilációs szerződést”), a kulturális asszimiláció és társadalmi integráció útját egyengető iskolarendszernek, az etnikai csoportok társadalmi és gazdasági magatartásának stb.

Mindezen tényezők számbavételével jóval összetettebb képét rajzolhatnánk meg a magyar zsidóságnak, mint amelyet az ortodox-neológ felosztás sugall. Az ortodoxián belül a nyugati zsidóságot meg kell különböztetnünk mind a keleti, jiddis anyanyelvű, mind pedig a keleti, magyarul beszélő közösségektől; a neológok között pedig a városi, modern zsidóságot viszonylag hagyományosabb falusi testvéreiktől. További választóvonalat jelenthet a zsidóság egyes csoportjainak a helyi társadalmi és politikai hatalmi struktúrában elfoglalt helye, amely főként a neológ városi központokban volt jelentős, és jóval korlátozottabb maradt másutt.

Jegyzetek

- 1 Az „asszimilációs társadalmi szerződést” illetően lásd nemrégiben megjelent tanulmányomat: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon, *Mozgó Világ* 1988. 8. 26-49. és 9, 44-57, különösen 8, 30. kk.
- 2 A korabeli statisztikák csupán közvetett információkkal szolgáltak a három közösség-hálózatról, különösen a születések, házasságkötések, rabbik és más egyházi tisztviselők tekintetében. 1897-ben közzétett adataink az alábbi megoszlást mutatják:

	Neológ	Status quo ante	Ortodox	Összesen
gyermekszületés	50,3	9,5	40,2	15,233
körülmetélt fiúk	49,0	9,8	41,2	8,092
házasságkötések	55,7	11,2	33,2	4,286
közösségek	24,0	10,8	65,2	2,395
egyházi alkalmazottak	25,0	10,2	6,5	1,602

Forrás: *Magyar statisztikai közlemények*. 1897. 366-367. (Hálás köszönetem Michael Silbernek a forrásra vonatkozó információért.)

Az adatok szerint a 19. század végén a neológok demográfiai szempontból döntő többségben voltak: ők tették ki a zsidó népesség valamivel több mint felét. A népesség másik fele egyenlőtlenül oszlott meg a status quo ante és ortodox közösségek között. A neológ közösségek általában jóval nagyobbak voltak, eloszlásuk pedig kevésbé sűrű, mint az ortodoxoké, ami főként a városi-falusi megoszlásnak köszönhető. Zeke Gyula újabb kutatásai szerint azonban a neológ többség a századfordulón még kérdéses s ez csak a világháborúk közti megkisebbedett zsidó népességben mutatható ki egyértelműen. Lásd Szakadás után... *Hét évtized a hazai zsidóság életében* Budapest 1990, 145-161.

- 3 Nincsenek megbízható budapesti adataink a kétféle közösség (egy ortodox és négy neológ) tétszámára nézve. Az ortodoxok arányát többnyire a teljes zsidóság egynegyedére becsülik (ami a századfordulón megközelítőleg 50000 főt jelentett), ám ezt nem támasztják alá kimutatható demográfiai adatok. Az egyik tanulmány az ortodox közösségen belüli születések számát az 1886 és 1889 közötti években az összes zsidó születéseknek mindössze 2,9 százalékára teszi. Lásd Prepuk Anikó: A területi átrétegződés vizsgálata Pest orthodox kereskedői között (1873-1895). *Magyar Történeti Tanulmányok XXI*. Debrecen 1988. 41-55., főleg 44. Ez az alacsony arányszám azonban valószínűleg az orthodox születések szabálytalan anyakönyvezésének köszönhető. Az ortodox közösség arányszámának valahol a két érték között kellett lennie. Ha a világháborúk közötti évek halálozási adatait vesszük, például alapul - s ez a megközelítés látszik a legkedvezőbbnek hiszen kevésbé érintik a születések és a házasságok számát olyannyira befolyásoló konjunkturális ingadozások, valamint a 'disszimiláció', a bejelentés hiányai - a budapesti ortodoxia helyi aránya nem érte el az érintett népesség egy tizedét sem. 1930 és 1935 között ugyanis csak a (neológ) Pesti Izraelita Hitközség halotti anyakönyveiben az összes budapesti zsidó halálozásának nem kevesebb mint 85 %-át regisztrálták. A maradék 15 % megoszlott az Autonóm Ortodox, a budai és a kőbányai hitközség között.
- 4 A Zeke Gyula: Szakadás után... In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Budapest 1990. 145-161. által közölt térkép és adatok jó becslést adnak a magyar zsidóság regionális megoszlásáról, kimutatva az ortodoxok meghatározó jelenlétét az északi és keleti, valamint a neológokét a központi (beleértve Budapestet) és a déli megyékben. Ennél is egyértelműbb a nyugati területek (Dunántúl) korabeli neológ dominanciája. A tanulmány a fenti 2. jegyzetben közölt, 19. század végi statisztikából merítette adatait.
- 5 Ezek a különbségek már az 1868-69. évi Zsidó Kongresszus szavazataiban is egyértelműen megnyilvánultak, ahogyan ezt Michael Silber 1988-as előadásának térképei és adatai mutatják a Kongresszus küldötteinek hovatartozásáról. (A térkép jelenleg a Diaszpóra Múzeumnak a magyar zsidóságot bemutató kiállításán, a Goldmark-teremben található.) Itt is világosan látható az északi ortodox és a déli neológ régió különbsége. Kimutatható emellett az északi ortodox vidék nyugati és keleti megoszlása is, minthogy a kettőt viszonylag neológ érzelmű északi megyék (Árva, Hont, Zemplén és Zólyom) választják el egymástól. A Zsidó Kongresszus idején Dél-Erdély is neológ vonzáskörzetbe tartozott.
- 6 Lásd idézett cikkemet a *Mozgó Világban*, 41., valamint Asszimiláció és társadalmi krízis, a magyar-zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálata. *Világosság* 1993. 3. 33-60.
- 7 Az elmagyarosodás azonban előbb vagy utóbb valamennyi zsinagógát elérte. Az 1903. és 1912. évi adatok összevetéséből kitűnik, hogy azoknak a zsinagógáknak az aránya, ahol a prédikáció magyarul folyt, a neológoknál 78 százalékról 88 százalékra emelkedett, a status quo ante irányzatnál 59 százalékról 68 százalékra, míg az ortodoxoknál 9 százalékról 13 százalékra. Lásd *Magyar statisztikai közlemények*. 1912. 458. és uo. 1903. 403. A nyelvi asszimilációról lásd bővebb tanulmányomat: Egyenlőtlen elmagyarosodás vagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá, *Századvég* 1990. 2. 5-37.

- 8 Lásd tanulmányomat: Vers une théorie sociologique des mariages interconfessionnels: Le cas de la nuptialité en Hongrie sous l'ancien régime. *Actes de la recherche en sciences sociales* 57-58. 1985. június. 47-68.; Csoportközi távolság, réteghelyzet, a zsidó-keresztény házasságok dinamikája Erdélyben a világháborúk között. *Korunk* 1991. 8. 941-954.; A vegyes házasságok Budapesten 1950 előtt. *Múlt és jövő* 1993. 2. 81-88.
- 9 A hivatalos a nyilvántartások alapján elkészült már a legnagyobb vidéki olvasztó tégelyek, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Kassa és Szeged 1896 és 1940 közötti valamennyi vegyes házasságának elemzése. hasonló elemzés készül a zsidóság helyzetére nézve az egész budapesti házas piacon 1910 és 1951 között.
- 10 Az ellenőrizetlen zsidó cselédlányok alacsony száma valószínűleg fontos tényező volt ebben a tekintetben. Míg 1910-ben a zsidók a gazdaságilag aktív népesség 5 százalékát tették ki, a cselédlányok között csak 1,6 százalék erejéig képviseltették magukat; ez a szám még Budapesten is (alul a zsidók a munkásság 23,1 százalékát alkották) csak 2,6 százalékra emelkedett. Ugyanezek az arányszámok jóval magasabbak voltak a keleti területeken, a magyar zsidóság leghagyományosabb és legszegényebb rétegeinek lakóhelyén: Beregben ahol a cselédlányok 14 százaléka zsidó volt), Máramarosban (14,8 százalék), Ugocsában (11,9 százalék), valamint Szatmárnémetiben (11,9 százalék). Vö. *Magyar Statisztikai közlemények* 64. Budapest, 1920. 278-279.; A korabeli cselédség vallási megoszlásra nézve lásd Gyáni Gábor kandidátusi disszertációját: *A budapesti női házicselédség társadalomtörténete századfordulótól a második világháborúig*. Budapest. 1985 és cikkemet: Femmes de service, de joie et de malheur: statut religieux et condition de classe chez, les bonnes à tout faire et les prosrituées dans la Hongrie de l'ancien régime. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 1994. septembre.
- 11 Néhány megyét, amelynek vallási státusa bizonytalan volt, kihagytam a felsorolásból.

Függelék

A földrajzi kategóriák használata

A) A megyék földrajzi csoportosítása (a történeti régiók módosításával)

Északnyugat (Nyugat-Felvidék)

Sopron, Győr, Moson, Komárom, Esztergom, Pozsony, Nyitra, Hont, Bars, Nógrád, Turóc, Zólyom, Trencsén, Liptó, Árva

Dunántúl

Fejér, Veszprém, Vas, Zala, Somogy, Tolna, Baranya

Északkelet (Kelet-Felvidék és Kárpátalja)

Szepes, Gömör, Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros

Közép-Kelet (Felső-Tisza-vidék, Kelet-Alföld)

Borsod, Heves, Hajdú, Szabolcs, Szatmár, Bihar, Szilágy

Középső Alföld (Tisza-Duna köze)

Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog

Közép-déli Alföld (Tisza-Maros köze)

Jász-Nagykun, Csongrád, Békés, Csanád, Arad, Temes, Torontál, Krassó-Szörény

Erdély

Hunyad, Kolozs, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Szeben, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Fogaras, Szolnok-Dobóka, Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Udvarhely, Brassó, Háromszék, Csík

B) Vallási megoszlás¹¹

Budapest

Liberális dominanciájú városok

Pécs, Szabadka, Zombor. Újvidék, Baja, Szeged, Arad, Nagyvárad, Kolozsvár, Temesvár, Kassa, Selmecbánya, Székesfehérvár, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Brassó, Versec, Fiume

Ortodox dominanciájú városok

Miskolc, Marosvásárhely, Szatmárnémeti

„Vegyes városok”

Debrecen, Sopron, Győr, Pozsony

Libertális dominanciájú megyék

Arad, Bács-Bodrog, Baranya, Békés, Csanád, Csongrád, Fogaras, Jász-Nagykun, KrassóSzörény, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Torontál, Zala

Ortodox dominanciájú megyék

Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Hajdú, Hunyad, Kolozs, Máramaros, Maros-Torda, Moson, Nagy-Küküllő, Pozsony, Sáros, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Szilágy, Szolnok-Doboka, Ung, Zemplén

„Vegyes megyék”

Abaúj-Torna, Brassó, Esztergom, Fejér, Győr, Heves, Hont, Nyitra, Nógrád, Tolna, Trencsén, Vas, Veszprém

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 2.sz.

1. táblázat: A magyarországi zsidóság társadalmi és foglalkozásbeli rétegződése régióként, 1910 (%)

	Mezőgazdaság	Ipar és szállítás			Kereskedelem és bankok			Állami	Összesen	Zsidó
		Alkalmazottak	Alkalmazott nélküli iparosok	Kétkezi munkások	Alkalmazottak	Alkalmazott nélküli iparosok	Kétkezi munkások	szolgálat és értelmiségi pályák		népesség
Dunántúl	5,1	3,8	18,6	13,6	6,2	30,3	15,2	6,6	100	90,075
Északnyugat (Nyugat-Felvidék)	7,2	5,0	22,5	16,3	4,3	24,9	13,6	6,2	100	87,360
Középső Alföld (Duna-Tisza köze)	0,9	9,1	12,5	27,4	11,9	16,7	10,3	6,5	100*	294,254
Északkelet (Kelet-Felvidék)	13,7	2,3	22,8	18,4	3,2	22,4	11,9	5,1	100	122,286
KeletésKözép-Kelet (Felső-Tiszavidék)	17,1	2,1	20,3	17,5	4,0	22,8	11,1	2,8	100	197,384
Tisza-Maros köze	3,5	7,2	13,8	12,7	10,4	29,6	12,8	9,5	100	34,098
Erdély	7,2	4,7	21,7	22,2	3,9	22,0	12,1	5,3	100	64,074
Magyarország Horvátország nélkül	6,7	6,0	17,9	20,6	7,8	22,1	12,0	6,1	100	911,227
Máramaros	33,3	0,7	19,5	15,7	1,4	19,2	8,0	1,9	100*	65,694
Budapest	0,5	10,6	12,3	28,9	14,0	14,0	10,0	6,4	100	203,687

2. táblázat: A magyarországi zsidóság társadalmi és foglalkozásbeli rétegződése lakóhely és becslült vallási hovatartozás szerint, 1910 (%)

	Budapest	Liberális városok	Liberális megyék	Vegyes városok	Vegyes megyék	Ortodox városok	Ortodox megyék	Egyéb
Mezőgazdaság	0,5	1,4	4,4	3,5	7,3	1,7	17,6	6,8
Ipar, bányászat:								
Alkalmazottak	8,9	6,5	3,7	5,9	3,3	2,6	1,3	4,7
Alkalmazott nélküliek	12,3	16,2	16,4	15,4	21,3	18,6	21,9	17,7
Kétkezi munkások	23,7	18,0	15,8	17,7	14,0	23,1	16,4	18,3
Kereskedelem és bankok:								
Alkalmazottak	14,0	12,4	6,9	11,2	4,5	8,8	2,2	7,6
Alkalmazott nélküliek	14,0	22,7	29,2	22,0	27,4	22,5	23,3	21,9
Kétkezi munkások	10,0	12,4	13,8	15,0	13,1	14,7	11,5	11,9
Szállítás:								
Alkalmazottak és munkások	6,9	3,2	2,4	2,4	2,2	2,8	1,5	3,7
Állami szolgálat, szabad és értelmiségi foglalkozások	6,4	8,2	7,5	7,7	6,9	6,4	4,2	6,0

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 2.sz.

Összesen	96,7	101,1	100,0	100,0	100,0	101,2	100,0	98,6
----------	------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	------

3. táblázat: A magyarországi zsidóság asszimilációjának és modernizálódásának mutatói régióként, 1910 (%)

	Dunántúl	ÉNy	Középső Alföld	ÉK	K + Kp-K	Tisza- Maros köze	Erdély	Magyarország Horvátország nélkül	Budapest	Máramaros
Születési arányszám	21,6	23,9	20,4	34,5	37,4	19,5	34,1	27,7	19,2	42,4
Házasságon kívül születettek	1,2	9,6	7,0	8,2	20,1	2,7	8,2	10,1	9,4	45,1
Gyermekhalandóság (7 év alatt)	18,7	26,9	29,3	36,4	41,7	32,5	35,9	34,9	27,3	40,9
Idősek aránya (60 év fölött)	10,4	10,0	7,1	7,2	5,8	8,7	5,5	7,4	6,5	4,5
Fiatalok aránya (7 év alatt)	13,9	14,8	12,4	20,0	20,5	12,8	18,9	16,2	11,0	23,9
Házasságok	41,5	39,4	39,1	36,5	36,2	42,8	37,6	38,3	38,2	33,8
Válások	0,6	0,7	1,6	0,5	0,7	1,1	0,9	1,0	1,9	0,4
Vegyes házasságok (1909- 1911)	7,9	4,5	16,8	2,2	2,6	18,9	6,7	9,4	18,4	0,2
8 év középiskolát végeztek										
férfiak	8,9	8,9	17,4	4,6	3,9	13,8	6,2	10,1	20,3	0,7
nők	1,2	0,9	3,2	0,5	0,5	1,6	0,7	1,5	41	0,1
4 vagy 6 év középiskolát végeztek										
férfiak	12,4	14,2	16,7	6,7	5,6	17,5	9,7	11,7	8,2	0,9
nők	12,4	14,7	21,6	6,4	5,7	20,2	9,0	13,2	24,0	0,8
Írástudatlanok (bármilyen korúak)										
férfiak	15,8	17,2	13,2	29,2	38,0	14,1	28,1	22,2	11,5	64,7
nők	18,7	19,8	16,3	35,5	45,9	18,0	35,3	27,8	14,8	71,9
Írástudatlanok (6 év fölött)	6,1	6,7	4,6	18,4	29,8	5,8	18,4	13,2	4,0	60,4
Magyaranyelvűek	75*	32,4	80,8	53,0	61,6	22,0	33,9	44,1	84,8	14,7

* Megközelítő adat

4. táblázat: A magyarországi zsidóság társadalmi és foglalkozásbeli rétegződése az értelmiségi szakmákon belül, lakóhely és becsült vallási hovatartozás szerint, 1910 (%)

	Budapest	Liberális városok	Liberális megyék	Vegyes városok	Vegyes megyék	Ortodox városok	Ortodox megyék	Egyéb
Állami szolgálat	8,0	14,7	15,7	10,4	15,3	13,0	18,1	13,9
Ügyvédek és ügyvédi alkalmazottak	37,8	39,3	27,6	38,4	28,6	36,2	21,9	31,0
Orvosok, állatorvosok, gyógyszerészek	18,8	22,0	28,5	21,8	23,9	19,9	18,5	21,5
Mérnökök	6,6	1,2	1,2	0,8	0,5	1,3	0,7	2,6

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 2.sz.

Iskolai tanárok és professzorok	10,7	8,3	12,7	12,5	14,4	9,4	11,5	11,6
Rabbik és egyháziak	0,7	1,9	3,8	3,9	5,8	3,8	9,7	3,9
Magántanárok	6,0	2,8	3,9	3,1	6,2	3,3	9,9	6,1
Színészek	3,0	4,4	1,8	5,5	0,8	7,7	1,1	2,6
Újságírók	6,3	2,8	1,1	1,8	0,8	2,3	0,3	2,7
Szülésznők	2,2	2,7	3,7	2,9	3,6	3,1	8,3	4,1
Összesen	100,0	100,1	100,0	100,1	100,0	99,9	100,0	100,0

*Az állami szolgálatban, értelmiségi és szabad foglalkozásban dolgozók százalékos megoszlása

5. táblázat: A magyarországi zsidóság asszimilációs és modemség-mutatói lakóhely és becsült vallási hovatartozás szerint, 1910 (%)

	Budapest városok	Liberális megyék	Liberális megyék	Vegyes városok	Vegyes megyék	Ortodox városok	Ortodox megyék	Egyéb
Születési arányszám	19,3	21,1	23,5	24,3	23,7	29,7	37,0	27,7
Házasságon kívül születettek	9,4	5,8	2,5	4,5	10,6	4,4	15,4	10,0
Írástudatlanok (6 év fölött)	4,0	6,6	6,6	5,1	7,2	8,3	26,7	13,3
	Írástudatlanok (bármilyen korúak)							
férfiak	11,5	15,0	17,6	?	17,5	18,4	36,1	22,5
nők	14,8	9,1	20,3	?	20,2	24,3	43,2	27,9
8 év középiskolát végzettek								
férfiak	20,3	14,2	9,3	12,0	9,3	8,6	3,2	10,0
nők	4,1	2,4	1,2	1,2	0,9	1,5	0,3	1,5
4 vagy 6 év középiskolát végzettek								
férfiak	8,1	17,7	12,6	16,3	13,4	13,1	5,0	11,7
nők	23,9	21,6	12,8	9,5	14,3	14,0	4,5	13,1
Válások	1,5	1,7	0,7	1,1	0,7	1,0	0,5	1,0
Vegyes házasságok (1909-1911)	18,5	15,0	12,7	11,8	4,3	5,8	2,0	9,3

VIKTOR KARÁDY

SOCIAL AND REGIONAL STRATIFICATION OF HUNGARIAN JEWRY (1910)

The social indicators of modernity clearly divide Hungarian Jewry into two major sectors which correspond to the Orthodox-Neolog division. The paper is an attempt at an overall evaluation of the socio-economic foundations of this religious schism that followed the Jewish Congress of 1868. The main conclusion of the investigation is that there are secondary divisions cutting across the Neolog-Orthodox divide as well. One of these divisions is related to selective urbanization and economic development. The large urban centers of Jewish modernization were also serving as melting pots for the social integration of the Jewry during the Dual Monarchy. The ethnic origin of Jews and the ethnic composition of the local host society are major factors here since the social acceptance of Jews in Magyar and non-Magyar environments was different. When all of secondary factors have been considered, one can arrive at a much more complex image of Hungarian Jewry than that suggested by the Orthodox-Neolog division. Within Orthodoxy, western Jewry must be distinguished from both eastern Yiddish-speaking and eastern Magyar-speaking communities; within the Neolog sector, urban-modern Jews must be distinguished from their rural and relatively traditional brethren. Other secondary divisions would reveal the place of Jews in the local social and political power structure-which was important in most Neolog urban centers and limited elsewhere.